

KAZIMIERZ BADZIAK, KAROL CHYŁAK, MAŁGORZATA ŁAPA

ŁÓDŹ

WIELOWYZNANIOWA

DZIEJE WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
DO 1914 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ
WIELOWYZNANIOWA

DZIEJE WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
DO 1914 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

KAZIMIERZ BADZIAK, KAROL CHYŁAK, MAŁGORZATA ŁAPA

ŁÓDŹ

WIELOWYZNANIOWA

DZIEJE WSPÓLNOT RELIGIJNYCH
DO 1914 ROKU

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2014

Kazimierz Badziak, Małgorzata Łapa
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny
Katedra Historii Polski Najnowszej
ul. A. Kamińskiego 27a, 90-219 Łódź
e-mail: kabad@op.pl

Karol Chylak
Społeczna Akademia Nauk
ul. Sienkiewicza 9
90-113 Łódź

RECENZENCI

prof. dr hab. Wiesław Caban
prof. dr hab. Wiesław Puś

AUTORZY

Kazimierz Badziak (22 ark. wyd.)
Karol Chylak (12,5 ark. wyd.)
Małgorzata Łapa (3 ark. wyd.)

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ANGIELSKI

Magdalena Dąbrowska

TŁUMACZENIE NA JĘZYK NIEMIECKI

Kaja Majnicz

TŁUMACZENIE NA JĘZYK ROSYJSKI

Olga Grzybowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

PROJEKT OKŁADKI

Łukasz Orzechowski

Publikacja dofinansowana przez:
Urząd Miasta Łodzi w ramach grantu
Łódź wielowyznaniowa. Dzieje wspólnot religijnych do 1945 roku

Prorektora ds. Nauki Uniwersytetu Łódzkiego
Dziekana Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego

Na okładce i stronie przedtytułowej wykorzystano materiały: B. Wilkoszewski
Widoki Łodzi, Warszawa 1896, fotografię kościoła ewangelickiego św. Jana
(Zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi) oraz fotografię cerkwi św. A. Newskiego
(Zbiory prywatne A. Sosny)

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2014

Wydrukowano z gotowych materiałów dostarczonych do Wydawnictwa UŁ
Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06789.14.0.K

ISBN 978-83-7969-448-8 (wersja papierowa)

ISBN 978-83-7969-512-6 (wersja elektroniczna)

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

Uniwersytet
ŁÓDZKI

SPIS TREŚCI

Wstęp	9
Część I. Rozwój przestrzenny i ludnościowy Łodzi i przylegających do niej dominiów do wybuchu I wojny światowej	19
1. Łódź w okresie średniowiecza i staropolskim	19
2. Rozbudowa i zabudowa Łodzi przemysłowej do wybuchu I wojny światowej	25
3. Ludność Łodzi 1820–1914. Dynamika rozwoju, stosunki narodowościowe i wyznaniowe	37
4. Gospodarczy awans Łodzi w XIX i na początku XX w.	44
5. Dobra chojeńskie i procesy związane z ich zagospodarowaniem	49
6. Dobra stockie i proces ich zagospodarowania	54
7. Procesy osiedleńcze w dobrach Mileszki	58
8. Procesy związane z zagospodarowaniem dóbr: Radogoszcz, Łągiewniki i Rogi	60
9. Procesy osadnicze w dobrach ziemskich: Jagodnica-Złotno i Kały	75
10. Dobra bedońskie a proces ich zagospodarowywania	79
11. Królewskie (skarbowe) dobra wiączyńskie i proces tworzenia kolonii wiejskich oraz ich rozwój do wybuchu I wojny światowej	82
12. Procesy osadnicze w dobrach Kalonka, Barchówka, Dobieszków, Skoszewy, Moskwa oraz utworzenie kolonii Natolin	85
13. Procesy osadnicze na terenach wchodzących w skład dóbr Kapituły Krakowskiej (do 1797 r.) w okresie XIX i na początku XX w.	87
Część II. Tradycyjne konfesje chrześcijańskie	99
1. Kościół rzymskokatolicki na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej. Organizacja, instytucje, działalność społeczna i religijna	99

1.1. Kościół rzymskokatolicki w Łodzi do lat 20. XIX w.	99
1.2. Rozwój sieci parafialnej w okresie Łodzi przemysłowej	123
1.3. Nieruchomości łódzkich parafii w okresie Łodzi przemysłowej	178
1.4. Uposażenie duchowieństwa i instytucji kościelnych od lat 20. XIX w. do wybuchu I wojny światowej	185
1.5. Społeczność łódzkiego Kościoła rzymskokatolickiego w okresie Łodzi przemysłowej	214
1.6. Społeczno-religijna działalność duchowieństwa i wspólnoty wiernych Kościola rzymskokatolickiego w Łodzi od lat 20. XIX w. do 1914 r.	226
1.7. Zgromadzenia zakonne na terenach łódzkich parafii w XIX i na począt- ku XX w.	232
1.8. Rzymskokatolickie cmentarze w okresie Łodzi przemysłowej	238
2. Kościół prawosławny w Łodzi do wybuchu I wojny światowej	249
2.1. Czym jest prawosławie?	249
2.2. Prawosławie na ziemiach polskich do 1914 r.	253
2.3. Ludność prawosławna w Łodzi do 1914 r.	256
2.4. Budowa cerkwi św. Aleksandra Newskiego	257
2.5. Parafia prawosławna w Łodzi – powstanie i organizacja	264
2.6. Działalność inwestycyjna parafii św. Aleksandra Newskiego	270
2.7. Działalność oświatowa i społeczna duchowieństwa i wspólnoty wier- nych Kościoła prawosławnego w Łodzi do 1914 r.	288
 Część III. Wyznania chrześcijańskie powstałe w wyniku reformacji i późniejszych ruchów religijnych	 295
1. Społeczności i instytucje religijne wyznania ewangelicko-augsburskiego na obszarze Wielkiej Łodzi do wybuchu I wojny światowej	295
1.1. Podstawy wiary ewangelicko-augsburskiej	295
1.2. Życie religijne do końca lat 20. XIX w. Pierwsze parafie ewangelicko- augsburskie	301
1.3. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi w okresie od 1826 r. do końca lat 40. XIX w.	319
1.4. Parafia ewangelicko-augsburska w Łodzi od przełomu lat 40. i 50. XIX w. do 1884 r.	331
1.5. Ewangelicko-augsburska parafia św. Trójcy od 1884 r. do wybuchu I wojny światowej	353
1.6. Parafia ewangelicko-augsburska św. Jana w Łodzi (1884–1914)	389
1.7. Parafia ewangelicko-augsburska w Nowosolnej 1838–1914	415
1.8. Środowiska ewangelików na obszarze Wielkiej Łodzi do 1914 r. zwią- zane z parafiami tego wyznania w Pabianicach, Zgierzu i Konstancynie ...	427

2. Wspólnota braci morawczyków	438
3. Kościół ewangelicko-reformowany i wspólnota braci czeskich	449
4. Organizacja, rozwój, działalność zborów i wspólnoty baptystów na terenie Wielkiej Łodzi	461
5. Początki wspólnoty Adwentystów Dnia Siódmego w Łodzi	475
6. Kościół mariawicki w Łodzi. Parafie, instytucje, działalność religijna i społeczna	479
Część IV. Wyznania niechrześcijańskie	497
1. Społeczności żydowskie w Łodzi i ich gmina wyznaniowa do wybuchu I wojny światowej	497
1.1. Podstawowe pojęcia, czynniki kształtujące rozwój religii judaistycznej	497
1.2. Szabat i święta żydowskie	503
1.3. Na drodze do powołania gminy żydowskiej w Łodzi. Kahał łódzki do 1821 r.	506
1.4. Gmina żydowska w Łodzi. Od utworzenia dozorów do połowy lat 60. XIX w.	515
1.5. Gmina żydowska w Łodzi w okresie od połowy lat 60. do przełomu XIX i XX w.	548
1.6. Gmina żydowska w Łodzi od przełomu XIX i XX w. do wybuchu I wojny światowej	591
2. Wyznawcy islamu – początki wspólnoty i próba jej organizacji	617
Zakończenie	623
Wykaz skrótów	629
Bibliografia	631
Spis tabel	657
Spis rycin	659
Indeks osób	663
Indeks nazw geograficznych	689
Summary	699
Zusammenfassung	702
Краткое содержание	705

WSTĘP

Jasne i klarowne zdefiniowanie zjawiska, jakim jest religia od lat nastęrcza wielu trudności badaczom zajmującym się tą tematyką. W XIX w. jeden ze znanych socjologów, Emile Durkheim, próbując przewyciężyć ten problem sformułował określenie, którego punktem wyjścia było stwierdzenie, że każde społeczeństwo dzieli świat na części świętą i świecką (*sacrum* i *profanum*): *Rzeczy święte to rzeczy chronione i izolowane przez zakazy; rzeczy świeckie to rzeczy, do których te zakazy się stosują i które nie powinny się stykać z rzeczami świętymi. Wierzenia religijne to wyobrażenia wyrażające naturę rzeczy świętych oraz bądź ich wzajemne stosunki, bądź stosunki z rzeczami świeckimi. [...] Gdy pewna liczba rzeczy świętych pozostaje ze sobą w relacji zgodności i zależności, tworząc pewnego rodzaju systemową jedność, która nie należy jednak do żadnego innego systemu tego rodzaju, wówczas zespół wierzeń i odpowiadających im obrzędów tworzy religię¹.*

Próba ta nie wyczerpuje jednak zagadnienia. Faktem jest, że w literaturze przedmiotu powstało wiele definicji religii, stawiających akcenty w bardzo różnych miejscach². Z drugiej strony – jak należy sądzić – nie bez racji jest stwierdzenie Maxa Webera wątpiące w możliwość zbudowania jasnej i pełnej definicji religii, wskazujące przede wszystkim na istotność badania warunków i skutków tego rodzaju zachowań³.

Wydaje się, że można znaleźć pewien charakterystyczny wyznacznik, co zresztą wynika z etymologii tego wyrazu. Otóż religie starały się związać człowieka z Bogiem. Niektóre wielkie religie określają siebie jako objawione, a więc objawił się Bóg, aby pokazać, na czym mają polegać stosunki

¹ E. Durkheim, *Elementarne formy życia religijnego*, Warszawa 1990, s. 35.

² Zob.: K. Dobbelaere, *Socjologiczna analiza definicji religii*, [w:] *Socjologia religii. Antologia tekstów*, oprac. W. Piwowski, Kraków 2012, s. 139–153.

³ M. Weber, *The Sociology of Religion*, Boston 1963, s. 1.

ustanowione między Stwórcą a ludźmi, a które On życzy sobie zobaczyć. W kolejności pojawiania się ich w historii to: judaizm, chrześcijaństwo, islam, religia mormonów. Wszystkie one zawierają liczne i ścisłe zasady dotyczące nie tylko kultu Boga, ale także reguł życia w społeczeństwie. Są to więc religie całościowe. Biblijne tradycje judaizmu, chrześcijaństwa i islamu z pogardą mówią o tzw. religiach naturalnych. Był to wynik przejścia od religii naturalnej do socjologicznej, nie ma tu bowiem łączności z naturą. Każda religia jest prawdziwa, w taki czy inny sposób. Jest prawdziwa, jeśli rozumieć ją jako metaforę. Korzyści płynące z objawienia i przyjęcia przekazywanego mitu, najczęściej w formie metafory – zapewniało religiom wysoki poziom zaufania społecznego. Głoszono i wierzono, że istnieje tylko jedna prawda i ona tylko mogła zostać uznana. Następnie pojawiły się zabiegi dążące do ściślego sformalizowania tej prawdy w prawach i dogmatach. Faktycznie religie miały i mają charakter zorganizowanej instytucji, w której decydującą rolę odgrywało oddziaływanie człowieka, założyciela religii. Chodzi o wprowadzenie doświadczenia wewnętrznego w zewnętrzne życie ludzi. Każda religia zajmuje się przede wszystkim problemami społecznymi i etycznymi. Owi założyciele religii to osoby, których autorytet płynął z ich psychologicznego doświadczenia. Niektóre swoje wizje mogli przekładać na język czynności obrzędowych i prezentować to szerszym zbiorowościom.

Religijność, co zostało już dawno udowodnione, była i jest korzystna dla ludzi, choćby dlatego, iż gwarantowała spójność grupy, wspólnoty, a więc ułatwiała przetrwanie. Nawet jeśli przyjmiemy, że religia to twór naszego umysłu, problem sprowadza się do tego czy ten twór opisuje coś realnego, czy nie. Odpowiedź jest kwestią wiary. Człowiek od początku swego istnienia odczuwał potrzebę swoistego udziału w różnego rodzaju obchodach, świętach, rytuałach, a więc w wydarzeniach innych od codzienności. Na pewno z wiarą łatwiej znieść ból, każdy rytuał zapowiadał przyjemne wydarzenia.

Jak dotychczas dominują dwie interpretacje sensu zjawiska religii. Pierwsza grupa tłumaczy to jako zjawisko funkcjonalne. Mówiąc inaczej, chodzi o zastępczą wartość wierzeń religijnych w interpretacji zapoczątkowanej przez Karola Marksa („opium dla ludu”), dla których żywotność religii – mity, doktryny, obrzędy, instytucje i doświadczenia – była i jest komplementarna wobec zaspokojenia ludzkich potrzeb duchownych, które ulegały ograniczeniom wraz ze wzrostem ich stałej realizacji. Grupa druga głosiła, że zjawiska religijne są osadzone w potrzebach ludzkich, o czym wspomniano już

wcześniej. Jeden z najwybitniejszych przedstawicieli tej teorii, także wybitny znawca dziejów religii Mircea Eliade⁴ – określił religię jako paraliż czasu, co było odpowiedzią na fundamentalne dążenie człowieka do znieruchomienia struktur czasu, a więc świeckiego potocznego życia. Mówiąc inaczej człowiek dążył do powstania niehistorycznej realności sakralnej, której głównym składnikiem jest mit.

Poszczególne religie różnią się między sobą w trzech zasadniczych aspektach. Po pierwsze, rodzajem obrzędów i praktyk religijnych, które mogą polegać na modlitwie, medytacji czy innym rodzaju aktywności. Bywają one jednorazowe, choć istotne znaczenie dla wspólnot mają zwłaszcza praktyki regularne, np. chrzest czy obrzezanie. Po drugie, religie odróżniają się od siebie treścią prawd wiary, zapisanych w świętych księgach, prorocत्वach, formułowanych w katechizmach czy innego rodzaju nabożnych wydawnictwach. Wreszcie, po trzecie, różnią się formą organizacyjną zbiorowości religijnych. Szczególnie rozpowszechnione są kościoły episkopalne z jednolitą hierarchiczną organizacją oraz kościoły prezbiteriańskie, zbliżone do demokracji przedstawicielskiej. Spotykamy też kościoły czy też wspólnoty (gminy) o charakterze kongregacyjnym, które nie posiadają hierarchii panującej nad wszystkimi częściami wyznania, gdzie lokalni członkowie świeccy zarządzają organizacją i powołują swoich przewodników. W toku licznych podziałów wspólnot religijnych powstała wielość form organizacyjnych, które trudno zapisać do danego typu. Mowa tu o szeregu sektach, kultach i ruchach religijnych.

Religie formułując zbiory zakazów i nakazów, definiując cele istnienia ludzkiego, podstawowe normy i wartości, oceniając konkretne zachowania społeczne w kategoriach dobra i zła wpływają na życie społeczeństw, zarówno w mikro, jak i w makroskali. Tworzone przez nie systemy normatywne nie są tożsame, pewne ich elementy przekraczają granicę danego wierzenia, lecz znaczna ich część przynależna jest tylko konkretnej religii, tworząc jej odrębność, swoistość, specyfikę. Część z norm i wartości jest nie tylko charakterystyczna dla konkretnego wierzenia, ale niejednokrotnie znajdują się one w opozycji, sprzeczności czy wręcz konflikcie. Owe systemy odzwierciedlając się nie tylko w zachowaniach poszczególnych jednostek, ale również grup społecznych generują zjawiska społecznych, zbiorowych interakcji, czy to

⁴ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, Łódź 1993, wstęp Leszka Kołakowskiego.

współpracy, opozycji, niekiedy obojętności ale i nierzadko konfliktu. Systemy normatywne są też nie bez znaczenia dla form organizacyjnych przyjmowanych przez dane religie, które jednocześnie te ostatnie umacniają, wpływając, socjalizując kolejne pokolenia wiernych w ramach konkretnego zespołu norm i wartości.

Religie, wierzenia, zbiory norm i wartości, formy organizacyjne wspólnot nie funkcjonują w próżni. Wytworzone przez określone warunki społeczne, gospodarcze i polityczne, niejako w odpowiedzi, raz wpływają na ich petryfikację, czasami wręcz podważają podstawy ich istnienia. Stanowią niewątpliwie jedną z płaszczyzn oceny świata zewnętrznego, w której danej jednostce, poszczególnym grupom czy wreszcie całym społecznościom przyszło żyć. Niekiedy stanowią istotną motywację do określonych postaw i zachowań jednostek, ale też i całych zbiorowości, wobec otoczenia.

Ten krótki rys oczywiście nie wyczerpuje tematu, który jest niewątpliwie wielowątkowym i niezwykle skomplikowanym, wystarcza jednak do tego, aby wykazać zasadność badań nad religiami, dziejami poszczególnych wspólnot wyznaniowych oraz ich kontekstem społeczno-gospodarczym i politycznym. Badania te mają charakter interdyscyplinarny łącząc, ogniskując w jednym miejscu przede wszystkim dorobek nauk humanistycznych, ekonomicznych i społecznych.

Miasto Łódź doczekało się już wielu opracowań historycznych. Są wśród nich prace mające ambicje stać się, być może, jeżeli nie ostatecznymi, to jednak w danym czasie całościowymi, pełnymi opracowaniami społecznych, politycznych i gospodarczych dziejów Łodzi⁵. Opublikowano też wyniki szeregu badań mających charakter problemowy⁶. Wiele kwestii zostało już rozstrzygniętych, niemniej nadal istnieją przestrzenie nierozpoznane, oczekujące na swojego badacza. Dzieje wyznań należą do tych ostatnich.

Niewątpliwie istnieje już literatura dotycząca dziejów wyznań w Łodzi. Trzeba jednak zauważyć, że większość z publikacji zamyka się w ramach jednego wyznania, konkretnej wspólnoty religijnej, niezbyt często ujawnia-

⁵ *Łódź. Dzieje miasta*, t. I: *Do 1918 r.*, red. B. Baranowski, J. Fijałek, Warszawa-Łódź 1980; *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009; A. Ginsbert, *Łódź. Studium monograficzne*, Łódź 1962.

⁶ Większość tych publikacji została wykorzystana w niniejszym wydawnictwie. Dotyczą one m.in. przemian ludnościowych, wielu kwestii życia społecznego, są to rozważania dotyczące przeszłości najważniejszych klas i warstw, także podejmowano próby dotyczące poznania przeszłości wielu ośrodków.

jąc międzywyznaniowe relacje, a jeszcze rzadziej sytuując losy poszczególnych Kościołów i grup religijnych w skomplikowanej historii politycznej, gospodarczej i społecznej miasta. Właściwie szersze badania nad dziejami wspólnot religijnych z obszarów byłego Królestwa Polskiego rozpoczęły się w okresie międzywojennym. Obiektem szczególnego zainteresowania stał się Kościół ewangelicko-augsburski. Pionierskie w tym względzie były prace pastora Eduarda Kneifla (zob.: Bibliografia), w których znalazł się spory materiał poświęcony dziejom łódzkich i podłódzkich zborów. Do akcji tej włączyła się grupa kolejnych autorów. Większa ilość drobnych publikacji ukazała się na łamach informatorów i czasopism zajmujących się problematyką życia religijnego i społecznego wspomnianego Kościoła. Należy nadmienić o wielkich stratach poniesionych przez ten i inne Kościoły oraz środowiska religijne, w okresie II wojny światowej i bezpośrednio po niej następującym, w stanie przechowywanych zbiorów archiwalnych. W okresie międzywojennym powstała też solidna praca Eduarda Kupscha, poświęcona dziejom baptystów w Królestwie Polskim. W wyróżnionym okresie ukazała się też większa ilość publikacji, o różnej wartości poznawczej, na temat dziejów religijnej wspólnoty żydowskiej w Łodzi. Nieocenione w tym względzie zasługi są związane z osobą historyka-pedagoga Filipa Friedmana. Tak się złożyło, iż zostały one doprowadzone do początków lat 60. XIX w. i ze zrozumiałych względów nie były kontynuowane. Badania nad najliczniejszą społecznością religijną w Łodzi – Kościołem rzymskokatolickim – początkowo prowadzone były w dość ograniczonym zakresie. W okresie międzywojennym pokazniejsza praca została wydana przez ks. Stanisława Muznerowskiego, kilka pozycji dotyczących Łodzi i okolicznych miejscowości opublikował też Roman Kaczmarek. Należy też odnotować pierwsze publikacje, choć o różnej wartości poznawczej – poświęcone dziejom najstarszych miejscowych nekropoli, a związane z osobami: F. Friedmana, Aarona Alperina i Stanisława Rachalewskiego.

Po II wojnie światowej, m.in. w obliczu utraty przez Łódź dominującego charakteru wielonarodowego i wieloreligijnego, a także w związku z objęciem władzy przez orientację polityczną o wręcz ideologicznym nastawieniu antyreligijnym, nie istniały możliwości nawet skromnego zainteresowania się przeszłością miejscowych wspólnot religijnych. Co ciekawe, po zakończeniu II wojny światowej owa przeszłość znalazła się w orbicie „specjalnej troski” ze strony pracowników Urzędu Bezpieczeństwa. Wytworzone mate-

riały, często o dużej wartości faktograficznej, znajdują się w zasobach Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Dopiero od lat 70. XX w. pojawiły się „lepsze” czasy dla podjęcia szerszych badań nad kwestiami społecznymi, w tym przeszłością różnych aspektów życia religijnego, z uwzględnieniem głównych wyznań i ruchów. Największym zainteresowaniem cieszyła się problematyka związana z budową miejscowych obiektów sakralnych, głównie od strony ich wartości architektonicznej. Przede wszystkim należy tutaj wyróżnić osobę Krzysztofa Stefańskiego za jego dokonania na tym polu, ze szczególnym uwzględnieniem okresu do wybuchu I wojny światowej. Dr Jacek Walicki w istotny sposób pogłębił stan badań nad żydowskimi obiektami sakralnymi. Jego dziełem jest też większa ilość publikacji poświęcona dziejom tej społeczności w Łodzi. Dominują tam wątki dotyczące życia religijnego Żydów. Tematyka ta została też wyeksponowana w pracy Wiesława Pusia, a dotyczyła dziejów tej społeczności w Łodzi do wybuchu I wojny światowej. Większym zainteresowaniem cieszyła się problematyka związana z funkcjonowaniem w omawianym okresie religijnych struktur wyznania ewangelicko-augsburskiego. Można tu wyróżnić następujące osoby: Krzysztof Woźniak, ks. Bogusław Milerski, Bronisława Jaworska-Kopczyńska, ks. Henryk Czembor, które wniosły – jak dotychczas – największy wkład w dalszy rozwój tej specjalności badawczej. Należy podkreślić, iż po II wojnie światowej podjęto dalsze badania nad dziejami społeczności ewangelicko-augsburskiej w Królestwie Polskim w krajach niemieckojęzycznych, ze szczególnym uwzględnieniem roli grupy badaczy zamieszkałych w zachodnich Niemczech. Szczególnie pomocne, szerzej wykorzystane w niniejszym opracowaniu, okazały się studia poświęcone dziejom łódzkich parafii ewangelickich oraz przeszłości ośrodka w Nowosolnej wraz ze związanymi z nim miejscowościami. Po II wojnie światowej badania nad dziejami Kościoła rzymskokatolickiego prowadzone były w dość ograniczonym zakresie. Należy jednak odnotować, że sukcesywne poszukiwania w archiwaliach kościelnych prowadził ks. Tadeusz Graliński, a ich wyniki ukazywały się na łamach „Wiadomości Diecezjalnych Łódzkich”. W późniejszym okresie szersze prace badawcze dotyczące tego okresu prowadzili też: ks. Stanisław Grad, Marek Budziarek oraz wspomniany już K. Stefański⁷.

⁷ Zob.: bibliografie do dziejów parafii w diecezji łódzkiej: T. Graliński, *Bibliografia do historii kościołów i parafii diecezji łódzkiej (uzupełnienie)*, „Wiadomości Diecezjalne Łódzkie” 1952, nr 7–9, s. 227–273; idem, *Bibliografia do historii parafii diecezji łódzkiej*, ibidem, 1954, nr 10–12,

Od dłuższego czasu w literaturze przedmiotu, zauważalny jest brak krytycznego podejścia do ukształtowanych już poglądów i prób wyjścia poza powtarzalne schematy i opinie na temat roli poszczególnych wyznań w historii miasta Łodzi. Ten взгляд, i wynikająca z tego przestrzeń badawcza, stały się główną motywacją autorów niniejszej pracy. W 2010 r. autorzy tegoż wydawnictwa opublikowali pierwsze efekty badań⁸, które potwierdziły stawiane wyżej hipotezy. Umocniły przekonanie o konieczności poszerzenia badań nad wspólnotami religijnymi nie tylko o relacje międzywyznaniowe, ale przede wszystkim o pomijany dotąd kontekst społeczny i gospodarczy miasta Łodzi. Ujawniły także nieodzowność przekroczenia granic miasta i włączenie w przestrzeń badawczą środowisk zamieszkałych we wcześniejszych okresach poza Łodzią, a w późniejszym czasie systematycznie dokoonywanych do Łodzi.

Autorzy zdecydowali się na szerokie poszukiwania źródłowe. Podstawą pracy stały się materiały archiwalne. Niezwykle cennymi okazały się pokaźne zbiory Archiwum Państwowego w Łodzi i Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi. Szereg wartościowych uzupełnień praca zawdzięcza zasobom Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie oraz Archiwum Sądu Rejonowego Łódź-Śródmieście (XVI Wydział Ksiąg Wieczystych). Pomocniczo wykorzystano zasoby Archiwum Archidiecezjalnego w Warszawie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Państwowego w Warszawie, Archiwum Państwowej Służby Ochrony Zabytków w Łodzi. Praca wiele zawdzięcza wynikom kwerendy łódzkiej prasy, zwłaszcza lokalnego dziennika „Rozwój”, ale też czasopiśmiennictwa publikowanego przez wspólnoty religijne oraz wydawnictw źródłowych (dzienniki urzędowe, kalendarze, informatory, itp.). Istniejąca literatura, znajdujące się tam ustalenia, w wielu miejscach stanowią istotną podstawę formułowanych twierdzeń. Dotyczy to zwłaszcza zagadnień związanych z architekturą sakralną oraz dziejami niektórych zborów i parafii. Inne stanowią uzupełnienie, a nieczęsto również materiał porównawczy i polemiczny.

s. 284–322; *Źródła i materiały do historii parafii diecezji łódzkiej erygowanych do 1939*, oprac.: K. Dąbrowski, A. Janik, L. Witczak, „Prace i materiały historyczne Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi i Muzeum Archidiecezji Łódzkiej” 2011, t. VIII.

⁸ K. Badziak, K. Chylak, M. Łapa, *Chrześcijańskie wspólnoty wyznaniowe w Łodzi do wybuchu I wojny światowej*, [w:] *Rola wspólnot wyznaniowych w historii miasta Łodzi*, red. M. Kulesza, M. Łapa, J. Walicki, Łódź 2010, s. 11–66.

Cezurą końcową wydawnictwa jest rok 1914, w którym nastąpiło zakończenie rosyjskiego panowania nad miastem i okolicznymi miejscowościami. Moment ten, a więc wybuch I wojny światowej i zajęcie miasta przez wojska niemieckie kończy pewien etap w historycznym rozwoju miasta Łodzi. Nie podzielałyśmy w tym względzie opinii, jakoby w przypadku dziejów ośrodków miejskich, funkcjonowaniu wielu przejawów życia gospodarczego i społecznego, w tym religijnego – winny obowiązywać cezury przejęte z historii politycznej, ze szczególnym podkreśleniem czasookresu związanego z odbudową niepodległego państwa polskiego. Wybuch I wojny światowej przyniósł Łodzi i okolicznym miejscowościom postępującą degradację ich znaczenia ekonomicznego, obniżenie standardu życia a więc zubożenie dużych grup społeczeństwa, co nie pozostało bez wpływu na funkcjonowanie większości wspólnot religijnych. Autorzy niniejszego opracowania projektowali pierwotnie wydanie jednotomowego wydawnictwa poświęconego dziejom wyznań religijnych na obszarze Łodzi i otaczających ją miejscowości (Wielka Łódź) do 1945 r., kiedy to kończyła się epoka, której wyróżnikiem był ich status w strukturze wielonarodowościowej i wielowyznaniowej Łodzi. Dostrzeżono jednak występowanie kolejnego, znacząco różniącego się od poprzedniego okresu, a dotyczącego dziejów wspólnot wyznaniowych w latach 1914–1945. Te i inne względy, w tym większa ilość dostępnych materiałów źródłowych dla XIX i początków XX w. – zadecydowały o celowości publikacji wydawnictwa dwutomowego. Okres 1914–1945 wyraźnie dzielący się na trzy podokresy winien doczekać się odrębnej monografii.

Struktura pracy opiera się na regule problemowo-chronologicznej. Składa się, oprócz wstępu i zakończenia, z czterech części. Pierwsza: *Rozwój przestrzenny i ludnościowy Łodzi i przylegających do niej dominiów do wybuchu I wojny światowej* (K. Badziak) stanowi wprowadzenie do zasadniczego tematu. Jak wyżej wskazano, rozszerzenie pola badawczego, zobligowało autorów do syntetycznego opisu procesów tworzenia i rozrastania się miasta oraz okolicznych miejscowości zarówno w kontekście przestrzennym jak i społecznym. Czytelnik oceni, czy udało się odtworzyć skomplikowane życie religijne do wybuchu I wojny światowej na obszarze Wielkiej Łodzi. W procesie badawczym zgodnie z zasadami nauk historycznych dążono do możliwie realistycznego odtworzenia życia ówczesnych wspólnot religijnych w wymiarze społecznym i duchowym. Nie faworyzowano żadnej religii, zgodnie z zasa-

dą wolności wyznaniowej i postaw ekumenicznych. Obowiązywało podejście apolityczne, dążność do wszechstronnych analiz zebranych materiałów.

W kolejnych częściach, a więc zasadniczym elemencie pracy, autorzy uznali konieczność podziału treści według grup religijnych. Jako pierwsze prezentowane są, najliczniejsze w Łodzi i silnie związane kulturowo z tą częścią Europy, wyznania chrześcijańskie, następnie zaś ważne dla dziejów miasta Łodzi wspólnoty niechrześcijańskie. Wobec tego, druga część: *Tradycyjne konfesje chrześcijańskie* odnosi się do Kościoła rzymskokatolickiego (K. Chylak) i Kościoła prawosławnego (M. Łapa). Trzecia: *Wyznania chrześcijańskie powstałe w wyniku reformacji i późniejszych ruchów religijnych* – to opis dziejów Kościoła ewangelicko-augsburskiego (K. Badziak), Kościoła ewangelicko-reformowanego (K. Chylak), wspólnoty braci morawskich (K. Badziak), braci czeskich (K. Chylak), baptystów (K. Chylak), adwentystów (K. Chylak) i mariawitów (K. Chylak). Czwarta część: *Wyznania niechrześcijańskie w mieście Łodzi* to próba ukazania znaczenia wspólnoty religijnej Żydów w Łodzi (K. Badziak) oraz przybliżenie losów nielicznej wspólnoty muzułmańskiej (M. Łapa). Poszczególne rozdziały uzupełniają się wzajemnie, gdzieniegdzie przynoszą też dyskusję dotyczącą istotnych dla rozwoju miasta wątków i stanowią zarazem, jak mają nadzieję autorzy, dosyć pełną relację z aktywności wyznań religijnych i ich roli w mieście Łodzi i otaczających ją koloniach, wsiach i osadach. Świadomość skomplikowania i wielowątkowości tematyki skłania autorów niniejszego wydawnictwa, do nadziei, na krytyczne uwagi do poszczególnych tekstów badaczy zajmujących się tą tematyką.

Praca ta nie mogła by nigdy powstać bez zaangażowania i pomocy szerokiego grona osób. Szczególne wyrazy wdzięczności składamy pracownikom pracowni naukowych, w tym w szczególności: Archiwum Państwowego w Łodzi, Archiwum Archidiecezjalnego w Łodzi, Archiwum Sądu Rejonowego Łódź-Śródmieście przy ul. Pomorskiej, Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Łodzi oraz proboszczom parafii ewangelicko-augsburskiej św. Mateusza oraz parafii prawosławnej św. Aleksandra Newskiego, którzy wspierali autorów w pokonywaniu trudności z dostępem do wielu, niewykorzystanych jeszcze, źródeł historycznych. Nie sposób wymienić z imienia i nazwiska wszystkich, którzy aktywnie wspierali autorów niniejszego wydawnictwa w pracy badawczej, pisaniu tekstów i ich redakcji – wszystkim im składamy podziękowania.

CZĘŚĆ I

ROZWÓJ PRZESTRZENNY I LUDNOŚCIOWY ŁODZI I PRZYLEGAJĄCYCH DO NIEJ DOMINIÓW DO WYBUCHU I WOJNY ŚWIATOWEJ

1. Łódź w okresie średniowiecza i staropolskim

Łódź wraz z otaczającymi ją regionami sytuuje się na obszarach stykowych między Niżem Środkowoeuropejskim a Wyżynami Polskimi. Występuje tutaj swoista indywidualność, dotycząca zwłaszcza tzw. łódzkiego półwyspu wyżynnego, biegnącego południkowo w osi regionu, u którego podnóża powstała Łódź. Na jego obszarze występuje kilka kulminacji terenowych, które stanowiły jednocześnie najwyższe punkty w całym pasie Nizin Środkowoeuropejskich. Współcześnie przyjmuje się istnienie makroregionu Wzniesień Łódzkich w odniesieniu do północnej części owej ostrogi wyżynnej, a do tej całości mówi się o mezoregionie Wysoczyzny Łódzkiej. Ta ostatnia obejmuje wschodnią i środkową część współczesnej Łodzi oraz tereny położone od niej w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim. W kierunku południowo-zachodnim przecinamy wysoczyznę morenową, tworzącą mikroregion Równiny Łódzkiej, dzielony na: stopień wyższy (Śródmiejski), niższy (Retkiński) i także Kotlinę Smulską¹.

Wspomniana wyjątkowość położenia fizyczno-geograficznego i ukształtowanie powierzchni wytworzyły warunki do zaistnienia tutaj działu wodnego pierwszego rzędu. Wypływające z tego obszaru, głównie z Wzniesień Łódzkich rzeki i ciek wodne należą do zlewni Wisły i Odry. Ich granice wyznacza między innymi garb terenowy bałucko-radogoski.

¹ Szerzej zob.: *Łódź. Monografia miasta*, red. S. Liszewski, Łódź 2009, s. 16 (wstęp do pracy autorstwa S. Liszewskiego).

Obszar współczesnej Łodzi należał w okresie wczesnego średniowiecza do prowincji, później księstwa łęczyckiego. Ich centralna część, w której znalazły się dobra łódzkie biskupstwa włocławskiego była w większości skromnie zaludniona. Występowały tutaj stosunkowo słabe gleby, ale terytorium obejmujące tzw. łódzki półwysep wyżynny wraz z przylegającymi do niego wysoczyznami było mocno zalesione. W literaturze zgodnie przyjmuje się, że kształtujące się tam osady tworzone w dolinach większych cieków wodnych, w których otoczeniu dominowały obszary łąkarskie lub piaszczyste nadające się do stosunkowo szybkiego zagospodarowania, a spiętrzenie wód i tworzenie stawów, umożliwiało od XIV w. zakładanie młynów, a później instalowanie innych urządzeń o napędzie wodnym².

Przed 1337 r., dobra te wraz z jedyną osadą – Łodzią, znalazły się w posiadaniu biskupów włocławskich. Ten stosunkowo duży kompleks, graniczący od północy z dobrami radogoskimi, od południowego wschodu z dobrami Chojny, od zachodu głównie z kompleksem dóbr Kapituły Krakowskiej, a od wschodu ze Stokami pierwotnie nie przedstawiał większej wartości. Nadanie ich biskupom włocławskim było związane z oczekiwaniem na możliwe szybkie zagospodarowanie, co wymagało poniesienia pewnych nakładów finansowych.

W literaturze występują rozbieżne opinie na temat lokalizacji wsi Łódź. Są one powszechnie znane i mocno kontrowersyjne³. Przypomnijmy, że do północnej części dóbr dopływały wody cieku wodnego zwanego w dawnych czasach jako Rzeka, później Stara Rzeka, a od XIX w. Łódka. Wykorzystując dogodnie ukształtowanie terenowe, na wysokości współczesnej ul. Nowomiejskiej, zbudowano groblę, co umożliwiło utworzenie dużego stawu i młyna Grobelnego, pracującego dla potrzeb okolicznych mieszkańców. Dawno wykazano, że lokalizację osadnictwa wiejskiego uzależniano od dostępu do wody, co skłaniało do osiedlania się w zagłębieniach terenowych. Zajmowano więc zbocza dolin, terasy nadrzeczne co umożliwiło tworzenie tzw. wsi „podłużnych” ciągnących się na znacznej długości. Wieś Łódź była poło-

² K. Badziak, *Zarys dziejów Łodzi do 1918 roku*, [w:] *Łódź. Monografia...*, s. 27; M. Koter, *Kształtowanie się tkanki miejskiej Łodzi do 1918 roku*, ibidem, s. 62 i n.

³ Najwięcej zwolenników znalazł pogląd, iż wieś Łódź była ulokowana po południowej stronie Rzeki (Łódki), choć w kilku miejscach. Najczęściej wymieniane jest sąsiedztwo z funkcjonującą tam siedzibą folwarku, którego położenie jest znane z najstarszych, zachowanych planów. Inna propozycja dotyczy jej lokalizacji po północnej stronie Łódki, w miejscu gdzie w II połowie XIX w. powstała część Parku Helenów i tereny z nim sąsiadujące.

żona w głębokiej dolinie Rzeki (Łódki), a jej nazwa posiadała topograficzne odniesienia. Otóż część nazw miejscowych, nawiązujących do odpowiedniego ukształtowania terenu, tworzono poprzez skojarzenia z istniejącym zasobem językowym. Nazwę *Łodza* (Łodzia) należy łączyć z mocno wydłużoną niecką, której centralne miejsce zajmował wspomniany Staw Grobelny. Od strony północnej i południowej znajdowały się podnoszące się stoki doliny co sprawiało wrażenie, że znajdujemy się na dnie łodzi. To właśnie owa niecka została zagospodarowana przez przybywających mieszkańców wsi Łodzian⁴. Z tego względu opowiadamy się za jej lokalizacją wzdłuż północnego brzegu Stawu Grobelnego i dalej w kierunku wschodnim do wysokości współczesnej ul. Franciszkańskiej⁵. Łódź była więc typową wsią „podłużną”, której mieszkańcy uprawiali w pierwszej kolejności ziemie położone na stoku, po północnej stronie stawu i tworzącego go cieku wodnego.

Od 1402 r. dobra te przeszły pod zarządek Kapituły Włocławskiej, a z jej ramienia zarządzał nimi Piotr de Lodza, kanonik włocławski. Jako człowiek zamożny założył w dobrach łódzkich pierwszy kościół, stając się jego proboszczem. Na bazie świątyni powstała parafia. Kościół pod wezwaniem WNMP, od chwili swego powstania do czasów współczesnych, zawsze znajdował się na tej samej działce. Wybór takiej lokalizacji nie był przypadkowy. Drewnianej świątyni nie założono na miejscu, gdzie było siedlisko wsi Łódź. Piotr de Lodza bowiem był inicjatorem założenia miasta *Ostroga koło drogi, która prowadzi z Łęczycy do Krakowa i [koło] rzeki Ostrogą zwanej, od której to miasto sami pragniemy nazwać Ostrogą*⁶.

Wspominany zarządca dóbr łódzkich uregulował sprawy graniczne z właścicielami okolicznych dóbr ziemskich z wyjątkiem Bałut, wchodzących

⁴ K. Badziak, *Zarys...*, s. 31; idem, *Z przeszłości dawnej Łodzi. Radogoszcz i wieś Łódź*, „Kronika Miasta Łodzi” 1992, z. 1, s. 111–118; zob.: B. Zaborski, *O kształtach wsi w Polsce i ich rozmieszczeniu*, Kraków 1927, s. 22–24.

⁵ Takie rozwiązanie jest najbardziej racjonalne. Siedlisko wsi, tak ulokowanej posiada odniesienie wręcz tożsame z jej nazwą. Miasto Łódź rozpoczęło swój żywot na początku lat 70. XV w. Zachowała się informacja, iż w okresie wojny trzynastoletniej (1459 r.) z Zakonem Krzyżackim istniejącą tam osadę – wieś nazwano Młynem, w nawiązaniu do jego sąsiedztwa z obiektem zwanym – Grobelny. A. Zand, *Łódź rolnicza 1332–1793. Studium historyczne o topografii, stanie gospodarczym, organizacji prawnej i kulturze Łodzi*, „Rocznik Łódzki” 1931, t. 2, s. 53 i n.

⁶ Zob.: R. Rosin, *Nieznany dokument o początkach miasta Łodzi nad rzeką Ostrogą z r. 1414*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego”, Ser. I, 1957, nr 5, s. 27–32.